

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland

Dronkers, J.; van de Werfhorst, H.

DOI

[10.5117/9789462983397](https://doi.org/10.5117/9789462983397)

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Published in

Meritocratie

License

CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Dronkers, J., & van de Werfhorst, H. (2016). Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland. In P. de Beer, & M. van Pinxteren (Eds.), *Meritocratie: Op weg naar een nieuwe klassensamenleving* (pp. 25-43). Amsterdam University Press.
<https://doi.org/10.5117/9789462983397>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Onder redactie van

**PAUL DE BEER &
MAISHA VAN PINXTEREN**

M E R

I T O

C R A

T I E

*Op weg naar een nieuwe
klassensamenleving?*

Meritocratie

Meritocratie

Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?

Onder redactie van Paul de Beer en Maisha van Pinxteren

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van een subsidie van Instituut Gak.

Ontwerp omslag: Studio Ron van Roon, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 339 7

e-ISBN 978 90 4853 336 7 (pdf)

DOI 10.5117/9789462983397

NUR 600

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© P.T. de Beer, M. van Pinxteren / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam, 2016

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoud

Voorwoord	7
Over dubbeltjes en kwartjes in de eenentwintigste eeuw	
1. Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?	9
<i>Paul de Beer</i>	
2. Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland	25
<i>Jaap Dronkers† en Herman van de Werfhorst</i>	
3. Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid	45
<i>Herman van de Werfhorst en Jaap Dronkers†</i>	
4. Opvoeding en ongelijke kansen: de rol van de culturele opvoeding bij de overdracht van ongelijke kansen tussen generaties	65
<i>Natascha Notten</i>	
5. Hoe meritocratisch is de arbeidsmarkt?	103
<i>Paul de Beer en Maisha van Pinxteren</i>	
6. Opleiding, deeltijdarbeid en huishouden: meritocratie op de arbeidsmarkt sinds 1990	135
<i>Wiemer Salverda en Daniella Brals</i>	
7. De meritocratisering van de politieke elite	165
<i>Mark Bovens en Anchrít Wille</i>	
8. Oordelen over het meritocratische gehalte van de Nederlandse samenleving	199
<i>Sander Steijn, Herman van de Werfhorst en Brian Burgoon</i>	
9. Meritocratie als aanslag op het zelfrespect van ‘verliezers’	209
<i>Judith Elshout, Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra</i>	

10. Hoe meritocratisch is Nederland en is dat reden tot zorg?	235
<i>Paul de Beer en Jan van Zijl</i>	
Over de auteurs	251

2. Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland

Jaap Dronkers† en Herman van de Werfhorst

Inleiding

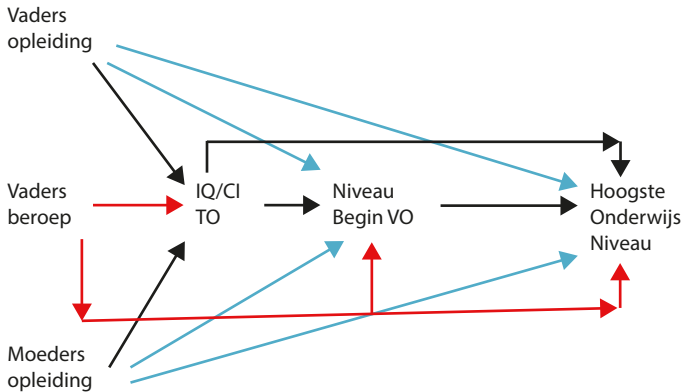
Een belangrijke vraag in de sociologie is of de ‘openheid’ van samenlevingen en hun onderwijsstelsels is veranderd in de afgelopen eeuw. Met de opkomst van de geïndustrialiseerde, moderne samenleving, zo is de gedachte, zou de positie die men bereikt steeds minder afhankelijk zijn van het milieu van herkomst, wat duidt op een toenemende openheid tussen sociale lagen in de samenleving. Zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt zouden eigen prestaties doorslaggevend worden en afkomst juist minder, aldus de meritocratiseringstheorie. In Nederland is bijvoorbeeld de trend naar meritocratisering in het onderwijs in kaart gebracht door De Graaf en Luijkx (1995), Ganzeboom en Ultee (1996), Buis (2010) en Tolsma en Wolbers (2010). De samenhang tussen milieu van herkomst en het bereikte onderwijsniveau is afgenomen gedurende de twintigste eeuw. Dronkers (1988) concludeert uit een aantal cohortvergelijkingen (zie hieronder) dat de openheid van het Nederlandse onderwijs is toegenomen, vooral doordat bij eerste keuzen in het voortgezet onderwijs meer nadruk is komen te vallen op gemeten prestaties in het basisonderwijs en minder direct op de maatschappelijke achtergrond van de leerlingen.

De toetsing van de meritocratiseringstheorie is echter meestal indirect: men bekijkt samenhangen tussen sociaal milieu en bereikt opleidingsniveau. Minder aandacht gaat uit naar de meritocratisering van de *onderwijsloopbaan*, waar, conform de meritocratiseringstheorie van Michael Young, niet alleen het bereikte eindniveau, maar vooral de leerprestaties gedurende het onderwijs belangrijker zouden moeten worden. Recent onderzoek waarin wel naar leerprestaties wordt gekeken, kijkt uitsluitend naar de doorstroom van leerlingen naar het niveau in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo), zonder de verdere schoolloopbaan te onderzoeken (Kloosterman et al., 2009; Büchner, 2013). Ouder cohortvergelijkend onderzoek uit de jaren zeventig en tachtig, met zowel leerprestaties als verdere schoolloopbanen, beperkte zich tot het vaststellen van de mogelijke effecten van de invoering van de Mammoetwet (Jong et al., 1982; Dronkers et al., 1982; Faasse et al., 1986;

Vrooman & Dronkers, 1986; Dronkers & Bosma, 1990; Dronkers, 1993). Buitenlands onderzoek waarin gelijktijdig voor meerdere cohorten zowel ouderlijk milieu, vroege prestaties als verdere schoolloopbaan worden geanalyseerd, is ook zeldzaam. Marks (2013) is een uitzondering. Hij vond over meerdere decennia een afname van het effect van het ouderlijk milieu op behaald opleidingsniveau, als rekening wordt gehouden met vroege prestaties. We weten dus nog weinig over langetermijnveranderingen in de rol van schoolprestaties aan het einde van de basisschool voor de verdere schoolloopbaan, en de mate waarin sociaal milieu schoolloopbanen beïnvloedt via schoolprestaties, of ook direct, los van de schoolprestaties.

In dit hoofdstuk toetsen wij deze kern van de meritocratiseringstheorie, en wel aan de hand van de objectieve schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs. Deze objectieve schoolprestaties zijn de best beschikbare (maar niet perfecte) indicatie van de prestaties. Ze zijn een veel betere indicatie dan bereikt onderwijseindniveau, want dat laatste meet slechts het eindresultaat, en niet het proces wat daarnaartoe heeft geleid. Schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs zijn echter ook niet de uitgangspositie, maar de meting van de tussenstand na twaalf jaar opvoeding van ouders en ten minste zes jaar basisschool. In termen van Boudon (1974) maken wij dus een onderscheid tussen het primaire effect van de sociaaleconomische status (SES) (effect van het ouderlijk milieu op de prestaties aan het eind van de basisschool vóór selectie) en het secundaire SES-effect (effect van het ouderlijk milieu op het eindniveau onderwijs, bij gelijke prestaties aan het eind van de basisschool). Wij onderscheiden beide relaties, en de trends daarin worden afzonderlijk vastgesteld. Dat is van belang omdat meritocratisering veronderstelt dat het secundaire SES-effect bij jongere cohorten kleiner is dan bij oudere cohorten (minder ascriptie, meer *achievement*). Maar Young (1958) veronderstelde ook dat ouders in een meritocratie steeds beter in staat zijn het primaire SES-effect te versterken. Dat zou betekenen dat het primaire SES-effect bij jongere cohorten groter is dan bij oudere cohorten (toegenomen belang van *achievement* vraagt meer investeringen van ouders in hun kinderen om hun schoolprestaties te verbeteren). Dit zouden we vooral moeten zien via het opleidingsniveau van de ouders, meer dan via hun beroepsniveau, omdat ouders ook in toenemende mate een onderwijsniveau bereiken dat 'past' bij hun leercapaciteiten.

Figuur 1 geeft deze primaire en secundaire SES-relaties weer. Maar in onze analyse maken wij onderscheid tussen het beroep van de

Figuur 1: Schoolloopbaanmodel

Noot: Zwarte pijlen overeenkomstig meritocratie; rode pijlen in strijd met meritocratie; blauwe pijlen onzeker.

vader (sociaaleconomische positie) en de opleiding van de ouders (sociaal-culturele positie). Vaders sociaaleconomische positie (beroep) als grondslag zowel voor verschillen in schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs (primaire SES-effect) als voor de positie aan het begin van het voortgezet onderwijs (VO) en bereikt onderwijseindniveau, is in strijd met de vooronderstellingen van meritocratie. Deze relaties zijn daarom in figuur 1 rood.

Het onderscheid tussen de ouderlijke sociaaleconomische en sociaal-culturele positie maken wij, omdat deze posities indicaties kunnen zijn van verschillende sociologische en andere mechanismen. Zo kan de relatie tussen opleidingsniveau van de ouders en het onderwijssucces van hun kinderen tot stand komen door de genetische overdracht van kenmerken die kunnen leiden tot betere schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs, maar ook tot betere posities begin voortgezet onderwijs en een hoger bereikt onderwijseindniveau. Als dit genetische mechanisme de belangrijkste oorzaak zou zijn van deze relaties, dan zijn ze niet in strijd met het bestaan van een meritocratie. Anderzijds kunnen de relaties tussen opleidingsniveau van de ouders en het onderwijssucces van hun kinderen ook tot stand komen door culturele investeringen van ouders (niet-roken, geen fastfood, voorlezen, et cetera; zie hoofdstuk 4). Als dit culturele mechanisme de belangrijkste oorzaak zou zijn van deze relaties, dan zijn ze wel in strijd met het bestaan van een meritocratie. Daarom hebben wij deze pijlen in figuur 1 blauw gemaakt: het is onzeker of ze in strijd zijn

met de meritocratie. Bij de resultaten bespreken we ze wel onder het kopje van meritocratische pijlen, omdat op zijn minst ten dele de effecten van de ouderlijke opleiding tot stand komen via meritocratische processen waarbij zowel inzet, intelligentie als andere mogelijke voor het onderwijs productieve eigenschappen via ouderlijke opleiding worden overgedragen op de volgende generatie. Tegelijkertijd beseffen we dat deze keuze enigszins arbitrair is.

Dit model van de primaire en secundaire SES-relaties, weergegeven in figuur 1, is veelvuldig toegepast bij de evaluatie van de onderwijsveranderingen van de jaren zestig van de vorige eeuw, bekend onder de naam Mammoetwet. De invoering van een toets aan het eind van de lagere school voor alle leerlingen in plaats van een toelatingsexamen voor het vwo en havo (toen nog gymnasium, hbs en mms) voor informeel geselecteerde leerlingen, was een centraal punt van deze Mammoetwet. Daarom werd in die evaluatie van de Mammoetwet veel aandacht besteed aan het verschil tussen de primaire en secundaire SES-relaties. Bij deze evaluaties werd gebruikgemaakt van de oudere cohorten die wij in dit hoofdstuk gebruiken. Wij gebruiken alle beschikbare cohorten, zodat wij betrouwbaarder langdurige trends kunnen vaststellen.

Gezien de snelle groei van onderwijsdeelname door Nederlandse vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben wij ook het opleidingsniveau van de moeder toegevoegd aan onze analyse. Deze heeft dezelfde onzekere positie in relatie met meritocratisering als het opleidingsniveau van de vader.

Vaak wordt er een relatie gelegd tussen ongelijke onderwijskansen enerzijds en vroege selectie en een hiërarchie van schooltypen anderzijds (zie Dronkers, 2015). Daarom maken wij ook het onderscheid tussen positie begin voortgezet onderwijs en uiteindelijk bereikt onderwijsniveau.

Beschikbare databestanden

Tabel 1 geeft een overzicht van de beschikbare longitudinale bestanden waarin een meting van schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs voorkomt. In de oudste cohorten is dit meestal een IQ-meting, in de jongere cohorten een CITO-toets of een andere eindtoetsscore. De tabel geeft een beeld van de publieke beschikbaarheid van die data, inclusief de data waarover de twee auteurs nog konden beschikken. In dit hoofdstuk gebruiken wij alle beschikbare longitudinale bestanden, voor zover daarin gegevens zijn over schoolprestaties aan het einde van de basisschool en

beginniveau voortgezet onderwijs. Wij karakteriseren de cohorten aan de hand van het gemiddelde geboortjaar van de leerlingen, maar in alle gevallen was de eerste meting elf tot twaalf jaar later, toen de leerlingen in de hoogste groep van de basisschool zaten of in de eerste klas van het secundair onderwijs. Het tijdstip waarop het eindniveau in het onderwijs is gemeten varieert. Leerlingen van recente cohorten volgen nog gedeeltelijk onderwijs, bij andere bestanden is het jaar van het gemeten eindniveau het laatst beschikbare jaar in het databestand.

Tabel 1: Bruikbare cohorten

Naam	Bron	Databestand gegevens	Geboorte-jaar	Jaar gemeten eindniveau onderwijs
Noord-Brabant Cohort	DANS, Dronkers	Eind basisschool Noord-Brabant 1952	1940	1985
Enschede-cohort	DANS, Dronkers	1 ^{ste} klas basisschool 1964 Enschede	1952	1993
Van Jaar tot Jaar	DANS	Eind basisschool 1965 nationaal	1953	1978
SMVO	ROA	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1977 nationaal	1965	1989
SLVO 1982	ROA, Van de Werfhorst	Eind basisschool 1982 nationaal	1971	1999
VOCL 1989	ROA, Van de Werfhorst	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1989 nationaal	1977	2005
VOCL 1993	ROA, Van de Werfhorst	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1993 nationaal	1981	2002

Gebruikte afkortingen:

DANS: Data Archiving and Networked Services, Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

ROA: Research Centrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Universiteit Maastricht

SMVO: Sociaal Milieu Voortgezet Onderwijs

SLVO: Schoolkeuze Lager Voortgezet Onderwijs

VOCL: Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen

Wij hebben de volgende werkwijze toegepast om de gestandaardiseerde parameters vergelijkbaar te maken over de cohorten:

- IQ tijdens basisschool, eindscore, entreetoets (o.a. CITO). Leerlingen zonder valide score verwijderd.
- Beroep vader: simpele ordinale ordening van vijf klassen: arbeiders; lagere middenklasse; zelfstandigen; middenklasse; leidinggevenden. Missende waarde geschat op grond van waarde meest nabije leerlingen.

- Vader en moeder opleiding: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair; eerste fase tertiair; tweede fase tertiair. Missende waarde geschat op grond van waarde meest nabijge leerlingen.
- Niveau begin VO: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair. Brugklassen, middenschool e.d. gecodeerd op hoogste niveau.
- Hoogste onderwijsniveau: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair; eerste fase tertiair; tweede fase tertiair. Merk op dat eindniveau niet voor alle cohorten op dezelfde leeftijd is vastgesteld.
- Vanwege ruimtegebrek maken we geen onderscheid tussen allochtonen en autochtonen en tussen jongens en meisjes.

Er is een aantal redenen waarom we niet een langere trend onderzoeken, hoewel sommige data van latere cohorten beschikbaar zijn. Ten eerste is vanaf het VOCL 1999 (Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen) (geboortjaar rond 1987) het beroep van de vader niet langer beschikbaar, en wij zijn vanuit de meritocratiseringstheorie geïnteresseerd in verschillende trends voor beroep en opleiding van de ouders. Ten tweede onderzoeken we ook het bereikte eindniveau van scholing, en voor de VOCL 1999 is dit gemeten op de te jonge leeftijd van 18 jaar (in 2005). Sommige analyses op vroegere onderwijsuitkomsten kunnen wel worden uitgevoerd zonder vaders beroep met een ruimere tijdsperiode, hiervoor verwijzen wij naar Dronkers en Van de Werfhorst (2016). Analyses waarin het beroep van de vader is opgenomen geven volgens ons de meer correcte uitkomsten, omdat vaders beroep beter indirect het economische kapitaal van de familie meet dan de ouderlijke opleiding.

Op grond van het model van figuur 1 en met behulp van deze cohortgegevens hebben wij voor elk cohort afzonderlijk drie lineaire (OLS) regressievergelijkingen gemaakt. De parameters uit deze zeven maal drie vergelijkingen vergelijken wij in de volgende paragrafen. Elke parameter geeft de kracht van de relatie tussen twee variabelen uit het model van een bepaald cohort, bijvoorbeeld vaders opleiding en prestaties in geboortecohort 1940. Door dezelfde parameters uit verschillende cohorten te vergelijken kunnen wij de ontwikkeling daarvan vaststellen. Het is echter goed om te bedenken dat deze parameters uit OLS regressievergelijkingen kunnen veranderen doordat het onderliggend mechanisme verandert (bijvoorbeeld scherpere prestatieselectie), maar ook doordat de samenstelling van de populatie sterk verandert (bijvoorbeeld het verdwijnen van de arbeidersklasse).

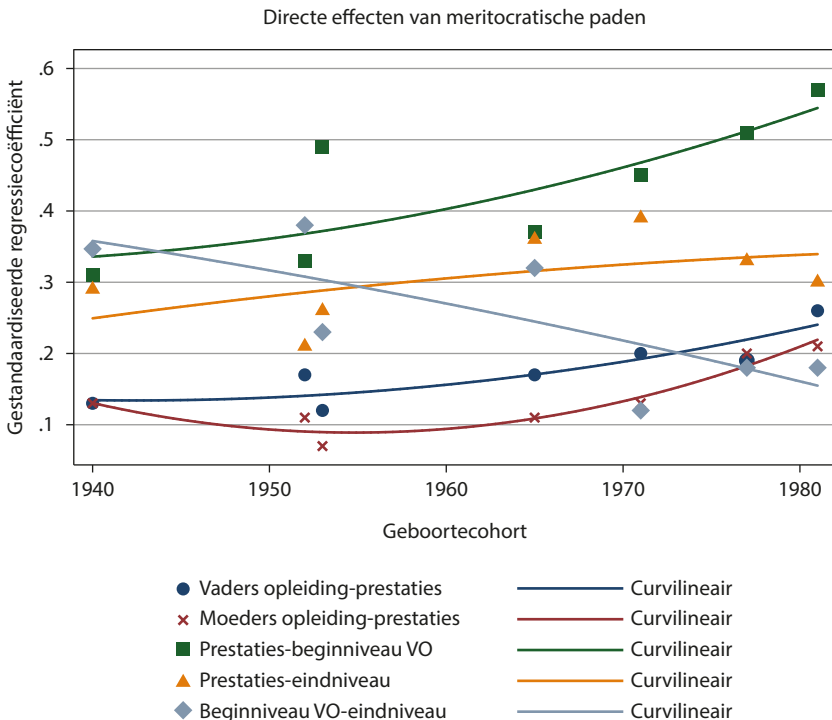
Trends in meritocratisering in het onderwijs

Groeit de meritocratische selectie?

Figuur 2 toont de trends in meritocratische processen in het onderwijs. We geven zowel de puntschattingen als een kromlijnjige (curvilineaire) trend van de geschatte effecten.

Het eerste dat opvalt bij figuur 2 is de toegenomen betekenis van vaders en moeders opleiding op het niveau van de prestaties aan het eind van de basisschool. Beide coëfficiënten verdubbelen bijna in kracht binnen veertig jaar. Voor 'normale' veranderingen van ongelijkheidsprocessen in het onderwijs is dit een bijna ongekennd sterke verandering. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs, maar hoort meer bij de 'donkere' kant van meritocratisering: de sterkere intergenerationale overdracht van vroege prestaties.

Figuur 2: Trends in meritocratische paden in het Nederlandse onderwijs

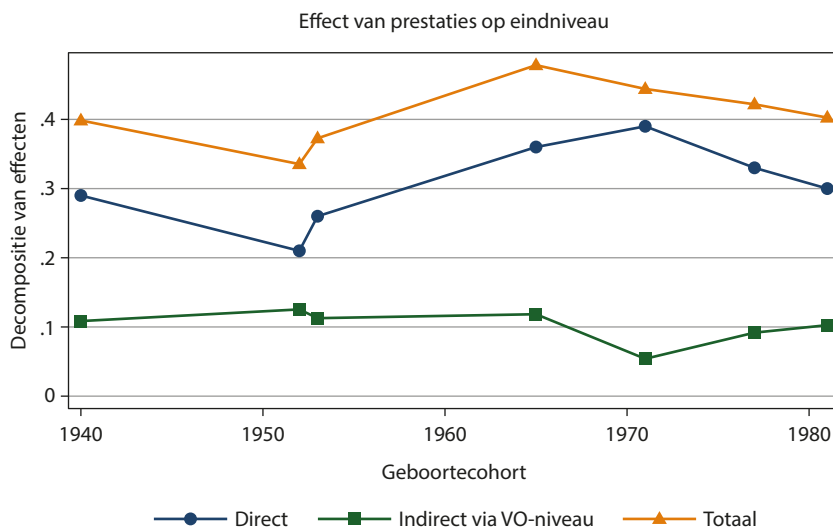

Het tweede dat opvalt is de toegenomen samenhang tussen prestaties en startniveau aan het begin voortgezet onderwijs. Leerlingen worden dus in deze veertig jaar steeds meer geplaatst in het voortgezet onderwijs op basis van hun prestaties aan het eind van de basisschool. Deze verandering past eveneens in een meritocratisering van het onderwijs.

Het derde dat opvalt is dat het beginniveau in het voortgezet onderwijs hoe langer hoe slechter het eindniveau voorspelt. Dit is in tegenspraak met de studie van Tolsma en Wolbers (2010), die aan de hand van retrospectieve onderzoeksgegevens aantoonde dat de samenhang tussen het schooltype op twaalfjarige leeftijd (havo/vwo versus vmbo of voorlopers) en het bereiken van een diploma op hbo- of universitair niveau juist toenam. In die studie werd echter niet gecontroleerd voor schoolprestaties, die, zoals we hebben laten zien, bepalender zijn geworden voor de plaatsing in het voortgezet onderwijs. In onze studie wordt de coëfficiënt ongeveer de helft kleiner (van 0,35 naar 0,18). Het betekent dat in toenemende mate in het secundair en hoger onderwijs keuzen worden gemaakt of beslissingen worden genomen die afwijken van de aanvangspositie in het voortgezet onderwijs. Deze verandering is juist in strijd met een meritocratisering van het onderwijs.

Eén relatie blijft redelijk stabiel in deze veertig jaar en gedraagt zich als een 'normale' ongelijkheid: het effect van prestaties aan het eind van de basisschool op het eindniveau in het onderwijs. Maar deze

Figuur 3: Directe en indirecte effecten van prestaties op eindniveau van scholing

stabiliteit is juist in strijd met een meritocratisering van het onderwijs; we zouden immers verwachten dat schoolloopbanen (en dus het bereikte eindniveau) in toenemende mate bepaald zouden worden door het prestatieniveau.

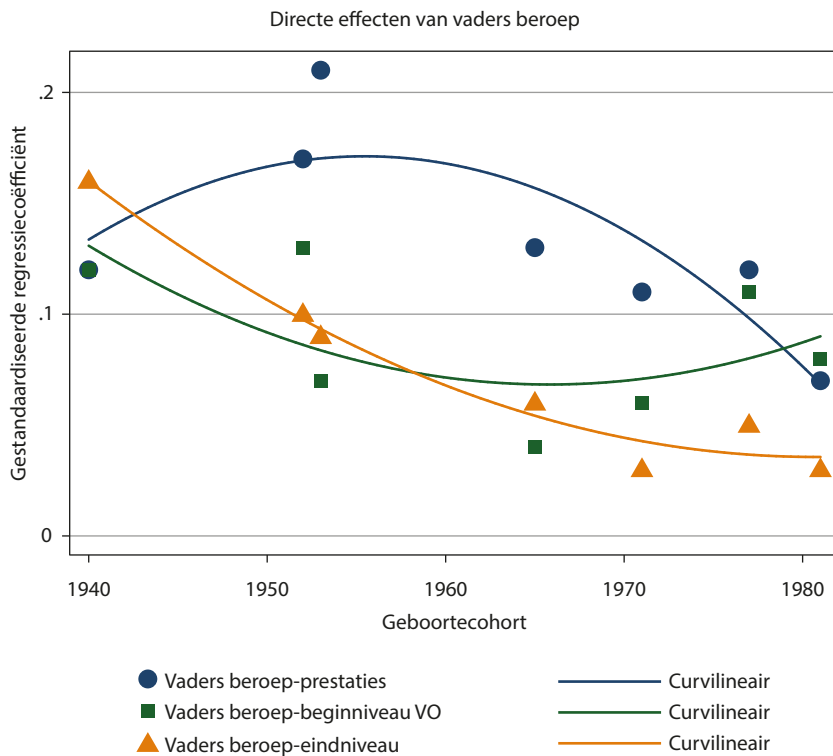
We kunnen de samenhang tussen schoolprestaties en het bereikte eindniveau uiteenleggen in directe en indirecte effecten (via het beginniveau van het voortgezet onderwijs). Figuur 3 toont deze directe en indirecte effecten. De figuur laat zien dat de prestaties eind basisschool voor het eindniveau onverminderd belangrijk zijn. De combinatie van een toenemend belang van prestaties voor beginniveau, en afnemend belang beginniveau voor eindniveau (zie figuur 2) leidt tot een stabiel indirect effect van prestaties op eindniveau via beginniveau. Als we iets specifiekier kijken, zien we dat er in de periode van geboortecohorten van de jaren vijftig tot de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw een toename is van het directe effect van prestaties op eindniveau, wat wijst op een toename aan 'reparatiemogelijkheden' via stapelen. Vanaf de jaren zeventig-tachtig zien we echter dat het directe effect weer afneemt (en het indirecte effect via prestaties weer toeneemt); men komt dus weer vaker terecht op een eindniveau dat samenhangt met de prestaties aan het einde van de basisschool. De uitkomsten in figuur 3 laten zien hoe belangrijk compenserende mechanismen en onbedoelde gevolgen kunnen zijn.

Trends in de directe effecten van sociaal milieu

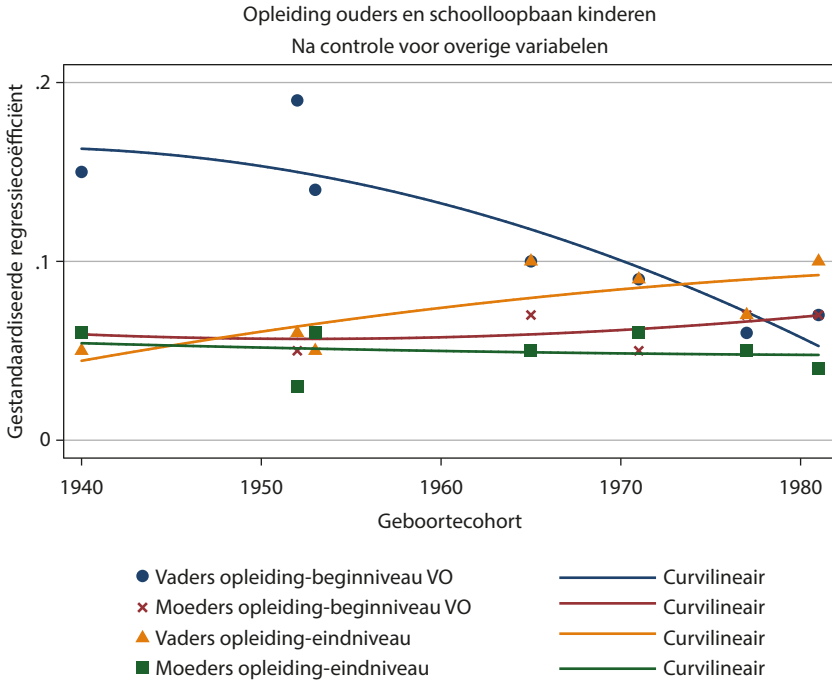
In deze paragraaf tonen we de trends in de directe effecten van sociaal milieu op onderwijsuitkomsten, dat wil zeggen als we controleren voor de prestaties aan het eind van de basisschool. Figuur 4 laat de samenhangen zien tussen het beroepsniveau van de vader en de drie onderwijsuitkomsten (prestaties, beginniveau voortgezet onderwijs, en bereikt opleidingsniveau), gecontroleerd voor de opleiding van de ouders en andere variabelen uit het model.

Figuur 4 laat duidelijk zien dat het belang van vaders beroep over de hele linie minder groot wordt voor de onderwijsloopbaan. Dit is vooral het geval bij de relatie tussen vaders beroep en het hoogst behaalde onderwijsniveau. De relatie (gecontroleerd voor prestaties, ouderlijke opleiding en beginniveau voortgezet onderwijs) is in die veertig jaar nagenoeg verdwenen. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs.

De twee andere relaties in figuur 4 zijn minder duidelijk veranderd. Er zit wel een neerwaartse tendens in, maar die is niet krachtig en wordt geregeld onderbroken.

Figuur 4: Directe effecten van vaders beroep op onderwijsuitkomsten

Figuur 5 richt zich op de samenhang tussen opleiding van de beide ouders en onderwijsuitkomsten (directe effecten). De meest heldere verandering die te zien is, betreft de samenhang tussen vaders opleidingsniveau en positie begin voortgezet onderwijs. In de onderzochte veertig jaar wordt de relatie ongeveer de helft kleiner. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs, omdat gecontroleerd voor de eigen prestaties van de leerling een dimensie van ouderlijke achtergrond minder belangrijk wordt. Maar we zien ook een toename van de directe samenhang tussen vaders opleiding en het hoogst bereikte opleidingsniveau van kinderen (een verdubbeling van 0,05 tot 0,10). Omdat deze effecten rekening houden met de toegenomen meritocratisering van schoolloopbanen via schoolprestaties en vroege onderwijskeuzes, moet deze toename gezien worden als in tegenspraak met een meritocratiseringshypothese.

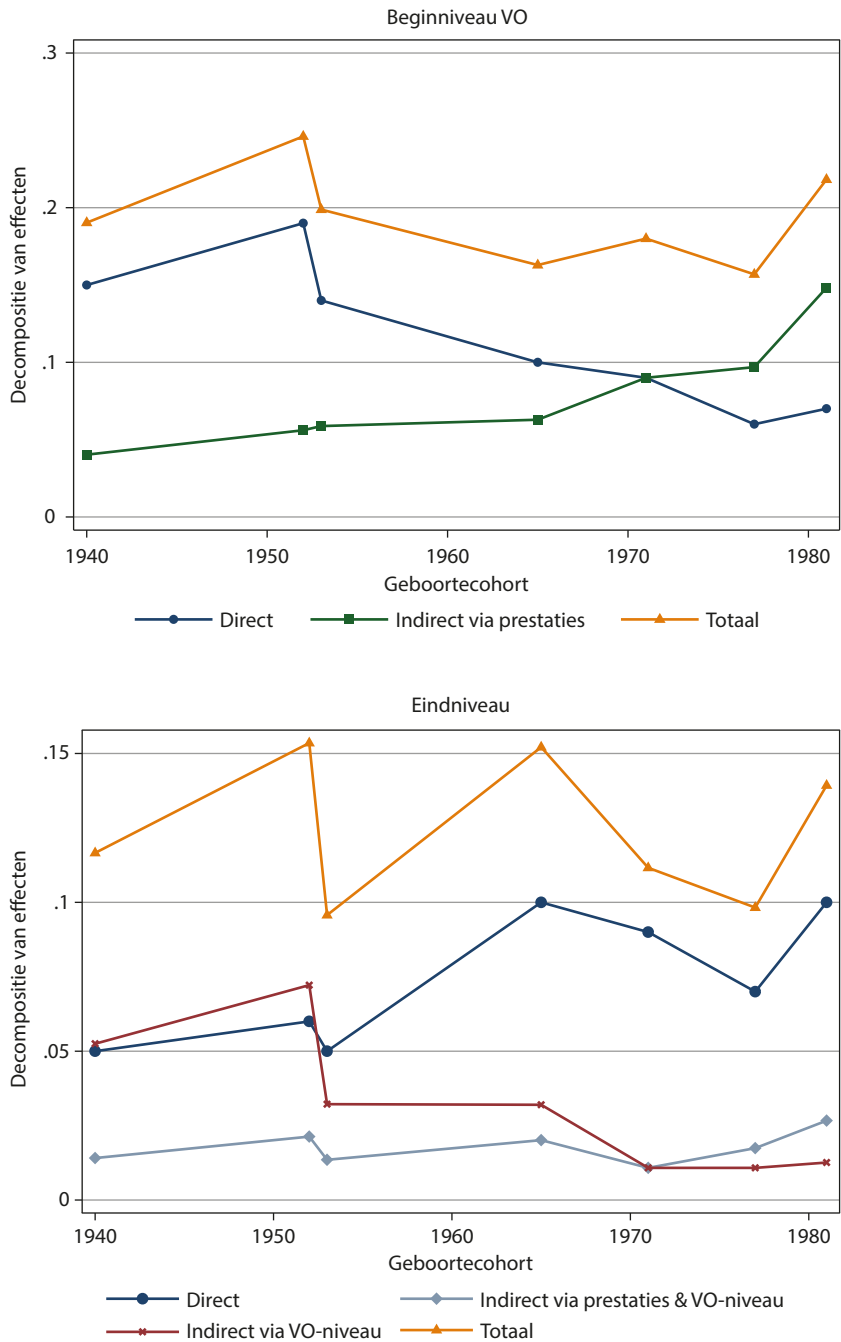
Figuur 5: De invloed van opleidingsniveau ouders op de schoolloopbaan

Meritocratie als indirect effect ouderlijk milieu via prestaties

De veranderingen van de verschillende relaties kunnen interfereren. Daarom is het belangrijk om na te gaan hoe de 'optelsom' van soms gedeeltelijk tegenstrijdige relaties uitpakt. In deze paragraaf laten wij directe en indirecte effecten van de variabelen in figuur 1 zien. Indirecte effecten zijn invloeden die via een tussenstap (intermediaire variabele) verlopen: bijvoorbeeld vaders opleiding via prestaties naar beginniveau voorgezet onderwijs (figuur 6). Daarnaast zijn er directe effecten, in ons voorbeeld van vaders opleiding op beginniveau. Indirecte effecten kunnen nog langer zijn via twee intermediaire variabelen. Figuur 5 bevat zo'n langere keten: van vaders opleiding via prestaties en beginniveau voortgezet onderwijs naar hoogst behaald onderwijsniveau. Directe en indirecte effecten kunnen opgeteld worden: het totaal effect.

Figuur 2 liet zien dat de samenhang van vaders opleiding met prestaties sterker is geworden, en met beginniveau voorgezet onderwijs minder sterk is geworden. Maar dat betekent niet dat het totale effect van vaders opleiding

Figuur 6: Directe en indirecte effecten van vaders opleiding op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

op beginniveau ook kleiner is geworden. Dat komt doordat het effect van prestaties op beginniveau sterker is geworden. Daardoor wordt een deel van het afgenomen directe effect gecompenseerd door het toegenomen indirecte effect. In de bovenste grafiek van figuur 6 is duidelijk te zien dat het directe effect van vaders opleiding op het beginniveau in het voortgezet onderwijs stuivertje heeft gewisseld met het indirecte effect via prestaties. De optelsom, als totaal effect, is aan veel minder verandering onderhevig dan deze twee afzonderlijke paden.

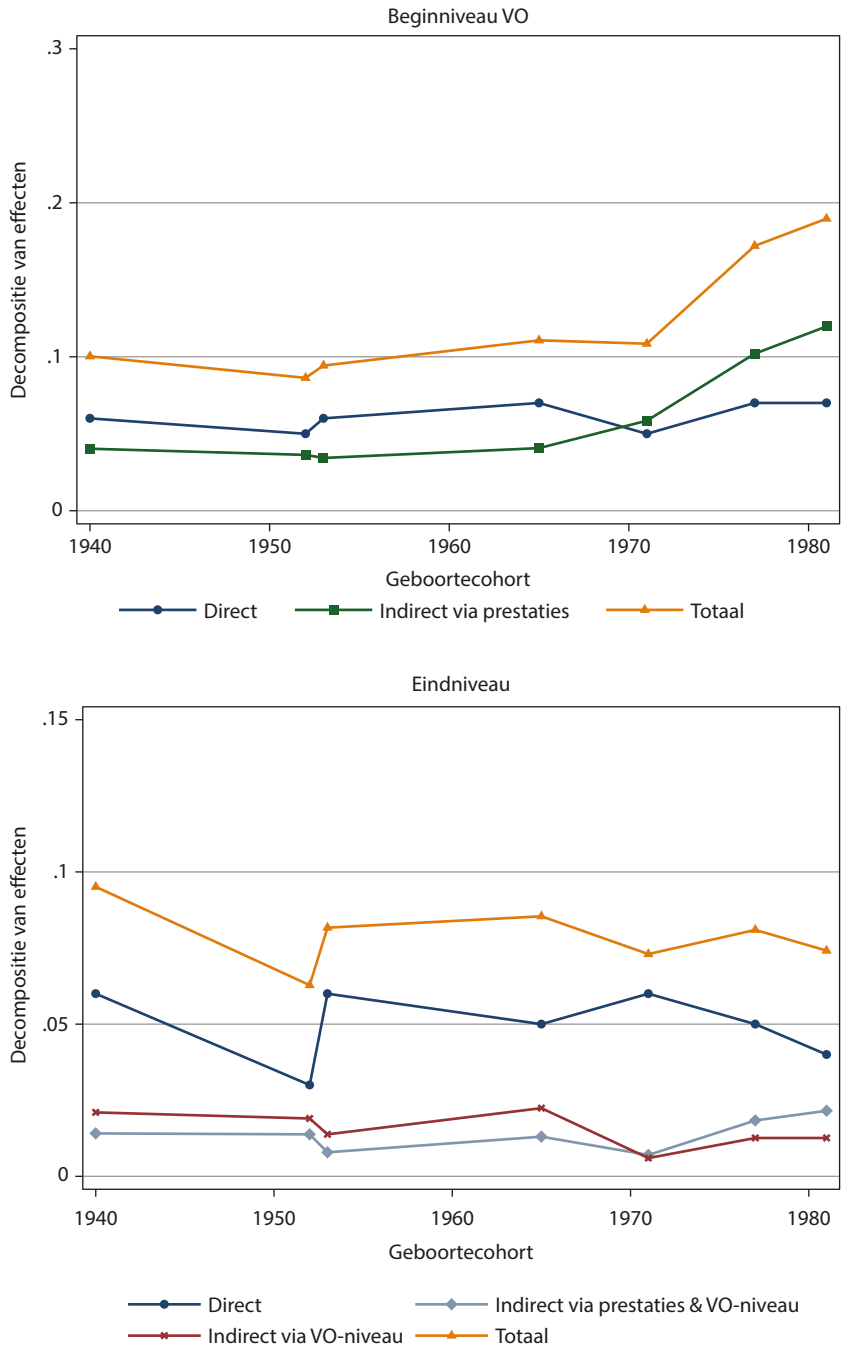
Bij het effect van vaders opleiding op hoogste onderwijsniveau (onderste grafiek figuur 6) is deze compensatie door indirecte effecten niet aanwezig. Wat daar juist belangrijker is geworden is het directe effect, na controle op eerdere prestaties en beginniveau.

In figuur 7 zien we, ten aanzien van de invloed van moeders opleiding op het beginniveau, eveneens een toenemende meritocratisering; het totale effect neemt toe, enkel omdat het indirecte pad via prestaties toeneemt. Voor eindniveau zien we dit niet; daar is over de hele linie van directe en indirecte effecten minder veranderd dan bij vaders het geval is.

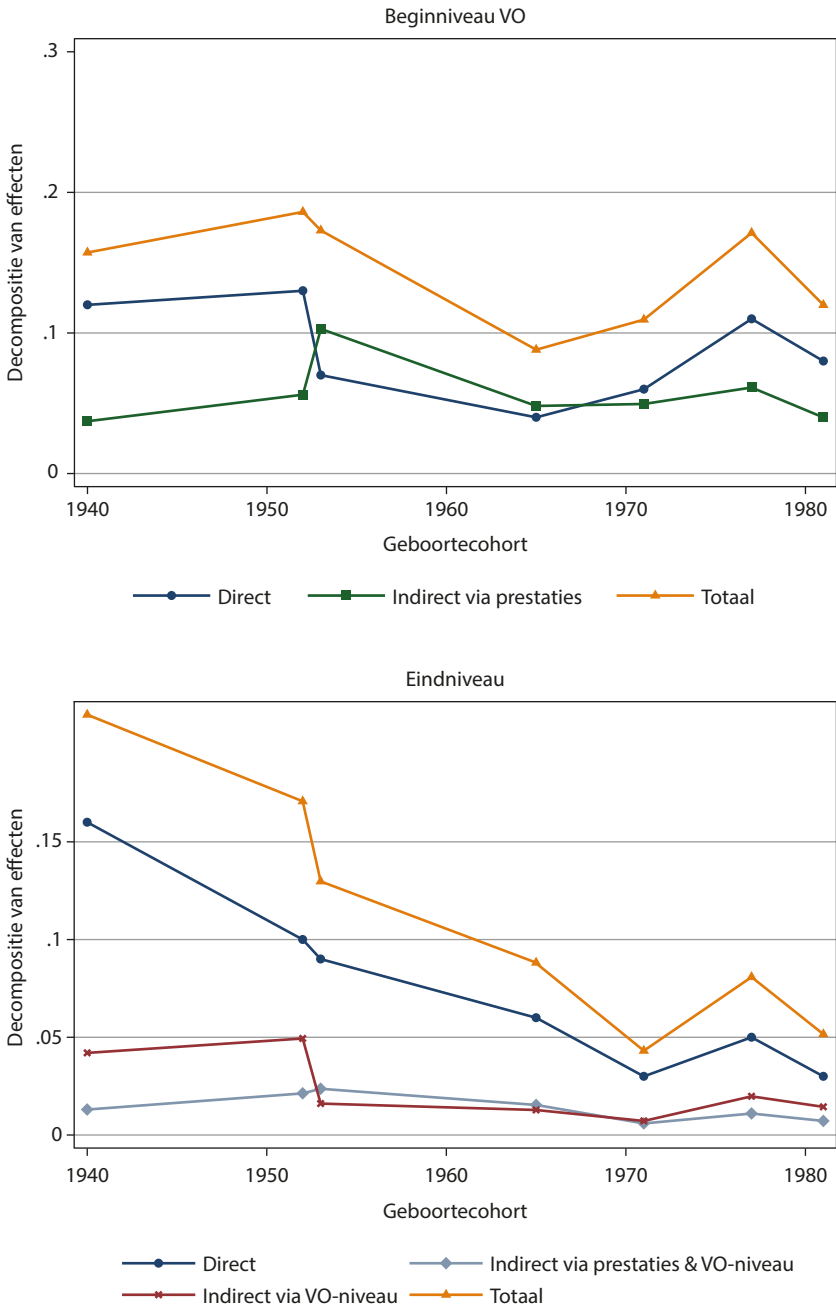
De resultaten wijzen erop dat er toenemende meritocratisering is in het eerste deel van de onderwijsloopbaan (via prestaties naar beginniveau in het voortgezet onderwijs), terwijl er wat betreft eindniveau juist een afnemende meritocratisering is. Wellicht is het Nederlandse systeem, met een belangrijke rol voor centrale toetsen, vooral in staat om in de vroege schoolloopbaan leerlingen op basis van eigen prestaties te plaatsen. In latere fases in de loopbaan kan er gemakkelijker een 'compensatie van verloren voorsprong' plaatsvinden, zoals doubleren zonder afstroom, meer mogelijkheden voor bijles en privéonderwijs, langere onderwijstrajecten, alleen naar het diploma kijken en niet naar het gemiddeld eindexamencijfer. Algemeener geformuleerd, bij selectie in secundair en tertiair onderwijs spelen eerdere schoolprestaties een minder nadrukkelijke rol. Daardoor kunnen kinderen uit hoger opgeleide milieus relatief steeds verder komen in het onderwijs, vergeleken met kinderen uit lager opgeleide milieus met gelijke prestaties aan het eind van de basisschool en dezelfde instroom in het voortgezet onderwijs. Voor moeders opleidingsniveau vinden we deze trend overigens niet.

Figuur 8 toont deze resultaten voor de effecten van het beroep van de vader (en ook hier gecontroleerd voor andere variabelen in het model). Te zien is dat het beroep van de vader met name aan belang inboet voor het bereikte eindniveau van scholing, een trend die vooral het gevolg is van afnemende directe effecten. Vergeleken met figuur 5 zien we dus dat het

Figuur 7: Directe en indirecte effecten van moeders opleiding op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

Figuur 8: Directe en indirecte effecten van vaders beroep op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

directe effect van vaders beroep afneemt, terwijl het directe effect van vaders opleiding toeneemt. Aangezien dit directe effecten zijn (en niet via de 'meritocratische' weg via schoolprestaties en beginniveau van scholing) wijst dit laatste niet op een meritocratisering. Eerder wijst dit op een toenemende ongelijkheid in het latere deel van de onderwijs carrière, maar dan alleen op basis van ouderlijke opleiding, en niet hun beroep. Als we dit in termen van economische en culturele hulpbronnen zouden verklaren, zien we dat economische hulpbronnen minder belangrijk zijn geworden, vooral via het afnemende directe effect, terwijl de meritocratisering van de overgang van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs gepaard is gegaan met een toenemend belang van culturele hulpbronnen in de latere schoolloopbaan.

Conclusies

In de afgelopen decennia is er het nodige veranderd in de mate van ongelijkheid in het onderwijs. Voor het eerst hebben we de rijke verzameling Nederlandse onderwijscohortdata samengebracht vanaf het Noord-Brabant cohort geboren rond 1940 tot aan de cohorten die hun opleiding hebben afgerond in de eenentwintigste eeuw. Bij het vergelijken van deze bestanden is wel enige voorzichtigheid geboden, enerzijds omdat de oudste twee cohorten regionale cohorten zijn (Noord-Brabant en Enschede), anderzijds omdat de non-respons in de recentere nationaal representatieve cohorten steeds groter wordt. Toch bieden deze Nederlandse cohortgegevens de mogelijkheid om langetermijntrends te onderzoeken in de schoolloopbaan van sociaal milieu, via schoolprestaties aan het einde van de basisschool, het beginniveau van scholing in het voortgezet onderwijs, tot aan het bereikte eindniveau van scholing. Een dergelijke combinatie van cohortgegevens met gemeten schoolprestaties over de hele tweede helft van de twintigste eeuw is uniek in de wereld.

De eerste conclusie is dat schoolprestaties aan het eind van de basisschool sinds de Tweede Wereldoorlog steeds belangrijker zijn geworden. In lijn met de meritocratiseringstheorie voorspellen ze steeds beter het beginniveau in het voortgezet onderwijs. Maar omdat dat beginniveau steeds slechter het eindniveau bepaalt, blijft het effect van prestaties op het hoogst behaalde niveau sinds de Tweede Wereldoorlog verrassend constant. Bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs is er dus duidelijk sprake van meritocratisering van het onderwijs (eigen prestaties worden belangrijker), maar

een dergelijke toenemende meritocratisering treedt niet op voor de gehele onderwijsloopbaan, omdat er compenserende mechanismen bestaan.

De tweede conclusie is dat het proces hoe de opleiding van de ouders de schoolloopbaan van kinderen beïnvloedt, is veranderd, terwijl de totale samenhang tussen het niveau van ouders en kinderen aan minder verandering onderhevig is. De samenhang tussen het opleidingsniveau van beide ouders en de toetscore aan het einde van de basisschool is toegenomen (vooral van opleidingsniveau van de moeder). Hoewel eerder onderzoek de samenhang tussen sociaal milieu en leerprestaties als een indicator van een non-meritocratische ongelijkheid zag, past een toenemende overdracht van leerprestaties in de voorspellingen over de meritocratische samenleving van Michael Young. Ook in overeenstemming met de meritocratiseringstheorie is dat de opleiding van de ouders (vooral de vader) minder belangrijk is geworden voor het beginniveau in het voortgezet onderwijs (na controle voor de prestaties, dus het secundaire effect). De non-meritocratische processen in het onderwijs zien we echter juist sterker worden later in de schoolloopbaan; de directe invloed van het opleidingsniveau van de vader op het bereikte eindniveau neemt (licht) toe, zodat de meritocratiseringstendens in de eerste helft van de schoolcarrière gecompenseerd wordt door een verbeterde kans op een hoge opleiding onder kinderen uit hoger opgeleide milieus, voor zover kinderen dezelfde vroege schoolloopbaan hadden. Het totale effect van de opleiding van de ouders op de opleiding van het kind is dan ook nauwelijks veranderd. Meritocratisering aan het begin van de schoolloopbaan is gekoppeld aan een licht toenemende non-meritocratische ongelijkheid in de latere loopbaan. Deze bevinding past in een breder patroon waarin onderwijsexpansie gepaard is gegaan met een verschuiving van ongelijkheid naar de hogere regionen in het stelsel (Shavit et al., 2007), zonder dat de totale ongelijkheid erg verandert.

De derde conclusie is dat het belang van vaders beroep sinds de Tweede Wereldoorlog voor de schoolloopbaan flink is verminderd, vooral op prestaties aan het eind van de basisschool, maar ook op het beginniveau voortgezet onderwijs en eindniveau. De totale effecten van vaders beroep op het hoogste eindniveau zijn daarom erg klein geworden aan het eind van de twintigste eeuw. Het afnemen van het belang van vaders beroep voor de schoolloopbaan tot een ondergeschikte factor is een duidelijk teken van meritocratisering van het onderwijs. Waar een nieuwe ongelijkheid naar opleiding van de ouders verschijnt in het latere deel van de schoolloopbaan, zien we deze compensatie niet ten aanzien van het beroep van de ouders. Conform eerder onderzoek met retrospectieve onderwijsgegevens zien

we dat het belang van financiële hulpbronnen sterk is verminderd, terwijl culturele hulpbronnen hun kracht behouden.

Wel is het belangrijk om te bedenken dat deze veranderingen in de factoren binnen schoolloopbanen niet alleen veroorzaakt hoeven te zijn doordat bepaalde mechanismen (bijvoorbeeld selectie op grond van milieu of prestaties) zijn veranderd, maar ook doordat bepaalde maatschappelijke groepen zo goed als verdwenen zijn (bijvoorbeeld ongeschoolde arbeiders), terwijl andere groepen tegelijkertijd sterk in omvang zijn toegenomen (geschoolde middenklasse).

In dit hoofdstuk maken wij geen onderscheid tussen mannen en vrouwen, terwijl de snelle stijging van het onderwijs van vrouwen de belangrijkste ongelijkheidsverandering van de twintigste eeuw is. In vervolgonderzoek hopen wij daarop nader in te gaan.

Literatuur

- Boudon, R. (1974). *Education, inequality and social opportunity*. New York: Wiley.
- Büchner, C. (2013). *Social Background, Educational Attainment and Labor Market Integration: an exploration of underlying Processes and Dynamics*. Maastricht: Dissertatie Universiteit Maastricht.
- Buis, M.L. (2010). *Inequality of educational outcome and inequality of educational opportunity in the Netherlands during the 20th century*. Amsterdam: Dissertatie Vrije Universiteit.
- Dronkers, J. (1988). Op weg naar 2034; de opkomst van de meritocratie herzien. In J. Goedegebeure, K. Soudijn & H. Verdaasdonk (red.). *Aftellen tot 2000; verkenningen van de nabije toekomst* (pp. 88-113). Tilburg: Tilburg University Press.
- Dronkers, J. (1993). Educational Reform in the Netherlands: Did it Change the Impact of Parental Occupation and Education? *Sociology of Education*, 66(4), 262-277.
- Dronkers, J. (2015). In wiens voordeel werkt selectie aan het begin van het voortgezet onderwijs? Een nieuwe benadering van een oude vraag. *Mens & Maatschappij*, 90(1), 5-24.
- Dronkers, J., & Bosma, H. (1990). The consequences of educational reform for the unequal educational opportunities of children of different social classes in secondary schools. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 10(3), 268-278.

- Dronkers, J., Graaf, P. de, Haan, D. de, Peek, J., & Swanborn, P.G. (1982). Boudon's onderwijsmodel in Nederland; veranderingen in ongelijke onderwijskansen. *Comenius*, 2(2), 97-133.
- Dronkers, J., & Werfhorst, H.G. van de (2016). *Inequality in school careers in the Netherlands for cohorts 1940-1999*. AMCIS Working paper, te verschijnen.
- Faasse, J.H., Bakker, B., Dronkers, J., & Schijf, H. (1986). Voor en na de Mammoet; een vergelijking van individuele schoolloopbanen in het voortgezet onderwijs in Noord-Brabant voor en na de invoering van de Mammoetwet. *Mens en Maatschappij*, 61(1), 75-94.
- GANZEBOOM, H.B.G., & ULTEE, W.C. (red.). (1996). *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Graaf, P.M. de, & Luijkx, R. (1995). Paden naar succes: geboorte of diploma's? In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Jong, U. de, Dronkers, J., & Saris, W.E. (1982). Veranderingen in schoolloopbanen tussen 1965 en 1977. *Mens en Maatschappij*, 57(1), 26-54.
- Kloosterman, R., Ruiter, S., De Graaf, P.M., & Kraaykamp, G. (2009). Parental education, children's performance and the transition to higher secondary education: trends in primary and secondary effects over five Dutch school cohorts (1965-99). *The British Journal of Sociology*, 60(2), 377-398.
- Marks, G.N. (2013). *Education, Social Background and Cognitive Ability: The Decline of the Social*. Abington (VK): Routledge.
- Meesters, M., Dronkers, J., & Schijf, H. (1983). Veranderende onderwijskansen? Een derde voorbeeld en afrondende conclusies. *Mens en Maatschappij*, 58(1), 5-27.
- Shavit, Y., Arum, R., & Gamoran, A. (2007). *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Tolsma, J., & Wolbers, M.H.J. (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Vrooman, J.C., & Dronkers, J. (1986). Changing educational attainment processes: some evidence from the Netherlands. *Sociology of Education*, 59(2), 69-78.
- Young, M.D. (1958). *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033: An Essay on Education and Quality*. Londen: Thames and Hudson.